

УДК 304.42:159.9.07

DOI <https://doi.org/10.51547/ppp.dp.ua/2024.1.2>

Панченко Олег Анатолійович,

доктор медичних наук, доктор наук з державного управління, професор,
академік АН ВШ України, Заслужений лікар України,
генеральний директор

Державного закладу «Науково-практичний медичний реабілітаційно-діагностичний центр
МОЗ України»,

президент громадської організації

«Всеукраїнська професійна психіатрична ліга»

ORCID ID: 0000-0001-9673-6685

Сердюк Ірина Анатоліївна,

кандидатка наук з державного управління,

т.в.о. заступника генерального директора з наукової роботи

Державного закладу «Науково-практичний медичний реабілітаційно-діагностичний центр
МОЗ України»

ORCID ID: 0000-0001-9840-7340

Кабанцева Анастасія Валеріївна,

кандидатка психологічних наук, учена секретарка, завідувачка відділення клінічної психології

Державного закладу «Науково-практичний медичний реабілітаційно-діагностичний центр
МОЗ України»

ORCID ID: 0000-0001-7678-6052

Антонов Віктор Григорович,

начальник адміністративно-інформаційного відділу,

молодший науковий співробітник наукового відділу

Державного закладу «Науково-практичний медичний реабілітаційно-діагностичний центр
МОЗ України»

ORCID ID: 0000-0003-0146-9786

СИСТЕМА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ МЕНТАЛЬНОГО ЗДОРОВ'Я СУСПІЛЬСТВА У РАКУРСІ ЕМЕРДЖЕНТНОСТІ І САМООРГАНІЗАЦІЇ

THE SYSTEM FOR ENSURING THE MENTAL HEALTH OF SOCIETY IN THE CONTEXT OF EMERGENCE AND SELF-ORGANIZATION

У статті розглянутий системний підхід щодо публічного управління у сфері забезпечення ментального здоров'я суспільства. Його методологічна специфіка полягає в тому, що об'єкт дослідження розглядається як цілісна множина елементів в сукупності відношень і зв'язків між ними. При цьому береться до уваги такий факт, що при об'єднанні частин у ціле виникають нові якості системи, яких не було до цього об'єднання.

Наведено визначення поняття «ментальне здоров'я суспільства» – збереження менталітету як інтегральної етнопсихологічної ознаки, тобто системи уявлень та цінностей, які стимулюють і регулюють поведінку в соціокультурних реаліях буття, специфічним відображенням дійсності, що зумовлена процесом життєдіяльності суспільства в певних географічних, історичних та культурних умовах.

Встановлено, що ментальне здоров'я представляє собою конструкт із психічної, соціально-психологічної, духовної складових.

Розглянуто одну із головних характеристик системи – стійкість, у підтримці якої грають важливу роль такі системні властивості як емерджентність і самоорганізація. Наголошено, що емерджентність можна розглядати як певний ресурс системи, що виникає в результаті самоорганізації.

Досліджено принципи побудови моделі динамічної системи збереження ментального здоров'я суспільства, стійкої до зовнішніх викликів та внутрішніх збурень, де головними компонентами є об'єкт контролю, суб'єкти контролю, ризику і стратегія управління.

Зроблено висновки, що системний підхід, з акцентом на таких якостях як емерджентність і самоорганізація, дозволяє розширити теоретико-практичну базу публічного управління у сфері забезпечення ментального здоров'я. Запропонована модель дає змогу на основі оцінки зовнішніх викликів і внутрішніх ризиків виокремити відповідні стратегії управління та визначити відповідні суб'єкти публічного управління для кожної складової ментального здоров'я.

Ключові слова: ментальне здоров'я, публічне управління, системний підхід, емерджентність, самоорганізація, модель забезпечення ментального здоров'я суспільства.

The article considers a systemic approach to public administration in the field of mental health provision in society. Its methodological specificity lies in considering the object of study as a holistic set of elements in a totality of relationships and connections between them. This takes into account the fact that combining parts into a whole generates new qualities of the system that were not present before this integration.

The definition of the concept of "mental health of society" is provided - preserving the mentality as an integral ethnopsychological characteristic, i.e., a system of beliefs and values that stimulate and regulate behavior in socio-cultural realities, with a specific reflection of reality conditioned by the life processes of society in certain geographic, historical, and cultural conditions. It is established that mental health represents a construct with psychological, socio-psychological, and spiritual components.

One of the main characteristics of the system is discussed – sustainability, in the maintenance of which such systemic properties as emergence and self-organization play an important role. It is emphasized that emergence can be seen as a certain resource of the system that arises as a result of self-organization.

The principles of building a dynamic system model for maintaining the mental health of society, resilient to external challenges and internal disturbances, are explored, where the main components are the control object, control subjects, risks, and administration strategy.

Conclusions are drawn that the systemic approach, with a focus on qualities such as emergence and self-organization, allows expanding the theoretical and practical basis of public administration in the field of mental health provision. The proposed model enables the identification of appropriate administration strategies and the determination of relevant public administration entities for each component of mental health based on the assessment of external challenges and internal risks.

Key words: mental health, public management, systemic approach, emergence, self-organization, model of ensuring mental health of society.

Постановка проблеми. Сьогодні існують суттєві наукові досягнення та втілення у вигляді законодавчих актів, медико-психолого-соціолого-педагогічних практик слід зазначити, що питання збереження ментального здоров'я українського суспільства є перманентно актуальним. Нові фактори впливу та ризики, пов'язані з війною, ставлять перед науковцями, законодавцями, виконавчою владою і причетним співтовариством завдання, що потребують невідкладного вирішення. Одним із напрямів методології спеціального наукового пізнання та соціальної практики, що може бути задіяним у даному аспекті, може стати системний підхід. Його методологічна специфіка полягає в тому, що об'єкт дослідження розглядається як цілісна множина елементів в сукупності відношень і зв'язків між ними. При цьому береться до уваги такий факт, що при об'єднанні частин у ціле виникають нові якості, яких не було до цього об'єднання (емерджентність, самоорганізація). Такий підхід сприяє формуванню відповідного адекватного формулювання суті досліджуваної проблеми і вибору ефективних шляхів її вирішення.

Аналіз наукових досліджень. Теоретичною базою дослідження стали роботи науковців у сфері теорії систем: L. Skyttner, T. Downing

Bowler, A. Stinchcombe, Ачкасов А.Є., Кононюк А. Е. та ін. Окремі аспекти проблематики ментального здоров'я розглядали такі науковці, як: Міров Д.Р., Коцан І. Я., Данилюк І. В. та ін.

Мета статті. Дослідити принципи побудови моделі системи збереження ментального здоров'я суспільства на основі таких системних властивостей як емерджентність і самоорганізація.

Виклад основного матеріалу. Здоров'я є найважливішим інтегральним показником демографічного та соціально-економічного благополуччя держави. У цьому контексті завдання збереження та зміцнення ментального здоров'я суспільства є одним із найважливіших стратегічних пріоритетів публічного управління. Що таке «ментальне здоров'я суспільства»? Словник UA [1] дає таке визначення «ментальне»: прикметник до «менталітет». На сайті Інституту історії України [2] знаходимо: «Ментальність, менталітет (від лат. mens (mentis) – розум, мислення, душевний склад) – сукупність соціально-психологічних настанов, автоматизмів та навичок свідомості, які формують способи бачення світу та уявлення людей, що належать до тої або іншої культурної спільноти. Ментальності виражають не стільки індивідуальні настанови кожного з людей, скільки позаособистісний бік суспільної свідомості.

Суб'єктом ментальностей є не індивід, а соціум. Вони проявляються в словесній мові (вербальній культурі суспільства) та мові жестів, поведінці, звичаях і віруваннях». На основі цього очевидним здається, що ментальне здоров'я суспільства – це збереження його менталітету як інтегральної етнопсихологічної ознаки, тобто системи уявлень та цінностей, які стимулюють і регулюють поведінку в соціокультурних реаліях буття, специфічним відображенням дійсності, яка зумовлена процесом життєдіяльності суспільства в певних географічних, історичних та культурних умовах.

Розглядаючи ментальне здоров'я суспільства з позиції, що містить психічне, соціально-психологічне і духовне здоров'я [3], наведемо наступні міркування.

За одним із визначень, суспільне психічне здоров'я – рівень психічного здоров'я популяції, тобто поширеність в ній психічних захворювань, алкоголізму і наркоманії, розумової відсталості, різних форм деструктивної поведінки (у тому числі суїцидальної й агресивної), співвідношення між психічно здоровими та хворими людьми. Психічне здоров'я – найважливіша передумова стабільності, благополуччя і прогресу суспільства, і залежить воно, в першу чергу, від соціальних умов життя людей.

У дослідженні [4] стверджується, що категорію «менталітет» можна визначити як особливий культурно-історичний феномен, який відображає індивідуальну соціально-психологічну специфіку й духовний стан етнічної групи, її соціально-історичного буття. Це твердження наводить на думку, що суспільне ментальне здоров'я має містити в собі ще дві компоненти: соціально-психологічну та духовну.

Соціально-психологічне здоров'я – феномен, що відображає раціональну соціально-психологічну реальність суспільства у плані конструктивної поведінки та спілкування людей у соціумі. Воно забезпечується застосуванням особливих механізмів – штучно створених умов (у тому числі соціально-психологічних), що формують соціальні уявлення людей, тим самим впливаючи на їх поведінку в соціумі, за допомогою інтеріоризації нового соціального знання, використання необхідних психологічних законів, закономірностей та процедур.

Духовне здоров'я суспільства пов'язане з поняттям «духовність», що визначає моральний вимір людської життєдіяльності, а саме: духовним суверенітетом – здатністю до позитивних перетворень фундаментального рівня на власних засадах та духовним простором – простором комуні-

кації, який забезпечує духотворні дії, зокрема по створенню духовних орієнтирів. Отже, духовне здоров'я суспільства – це здатність до тривалого колективного перетворення фундаментального рівня без запозичень, на власних засадах, створення духовного простору та здобуття духовного суверенітету, які забезпечують духовне самовдосконалення, пізнання себе, знаходження власного творчого шляху, пошук істини, поклик добра, творення краси та гармонії.

Таким чином, збереження ментального здоров'я означає виконання триєдиної задачі, до якої ми залучуємо теорію систем. Карл Людвіг фон Берталанфі – австрійський біолог, засновник загальної теорії систем дав таку її характеристику: «Привабливість теорії систем полягає в тому, що вона є психофізично нейтральною, тобто її концепції та моделі можна застосовувати як до матеріальних, так і до нематеріальних явищ» (цитуються по [5]). За одним із визначень, система – це виділена із середовища сукупність матеріальних або абстрактних об'єктів (явищ), які мають певний набір властивостей і взаємодія яких забезпечує досягнення необхідної функції (мети) протягом певного часу [6]. Однією із головних характеристик системи є стійкість – збереження системою своєї базової структури та основних виконуваних функцій протягом певного часу і за відносно невеликих та різноманітних зовнішніх впливів та внутрішніх збурень. Дослідження структурної стійкості систем полягає у необхідності аналізу в них хаотичних явищ та їх закономірностей. Будь-яка динамічна система, за відсутності випадкових впливів на неї, починає поводитися непередбачуваним (хаотичним) чином. У підтримці стійкості системи грають важливу роль такі її властивості як емерджентність і самоорганізація.

Емерджентність (англ. emergence – виникнення, поява нового) – це фундаментальне положення теорії динамічних систем, яке припускає, що взаємодія компонентів системи породжує модель поведінки, яка є новою або відрізняється від тієї, що існувала раніше [7]. Чудовим прикладом емерджентних явищ є погода. Ураган не виникає сам по собі; скоріше певні взаємодії компонентів погоди (температура, вітер, вологість тощо) взаємодіють, щоб створити це явище. Емерджентність – не просто випадкове чи хаотичне поєднання елементів. Це результат певних законів та правил, які визначають, як частини системи взаємодіють одна з одною і як вони впливають на поведінку цілого. Емерджентність можна розглядати як певний ресурс системи, що виникає в результаті самоорганізації – процесу, у якому

закономірність на глобальному рівні системи виникає виключно в результаті численних взаємодій між компонентами системи [8]. Крім того, правила, що визначають взаємодію між компонентами системи виконуються з використанням лише локальної інформації, без посилання на глобальні шаблони. Отже, емерджентні властивості системи виникають завдяки самоорганізації, а не нав'язаних системі зовнішнім упорядковуючим впливом. Емерджентні властивості не можна зрозуміти, просто розглядаючи властивості окремих компонентів системи – потрібен розгляд їх взаємодій. Важливо зазначити, що компоненти системи не обов'язково повинні взаємодіяти безпосередньо. Вони можуть взаємодіяти опосередковано, якщо поведінка одного змінює середовище і таким чином впливає на поведінку інших. По суті самоорганізація – це виникнення порядку із хаосу. Одним із проявів самоорганізації вважається виникнення та існування життя.

На основі викладеного теоретичного матеріалу, досліджень [3, 9] і методології Артура Стінчкомба [10], розглянемо принципи побудови моделі динамічної системи збереження ментального здоров'я суспільства, стійкої до зовнішніх викликів та внутрішніх збурень. Така система, за А. Стінчкомбом, повинна мати три головні компоненти. Перша – основна, гомеостатична змінна, що є предметом дослідження (об'єкт контролю), і має знаходитися в рівновазі. Друга – структура підтримки (суб'єкти контролю), що допомагає зберігати стабільність основної змінної. Для підтримки процесу самоорганізації перша і друга компоненти повинні бути пов'язані прямим та зворотним зв'язком. Третя – напруга (ризик) – те, що прагне порушити рівновагу. Між першою та третьою компонентами також повинні бути прямий і зворотній зв'язки. Вище ми наголосили, що емерджентні властивості можна зрозуміти лише через розгляд взаємодій компонент, причому вони не обов'язково повинні взаємодіяти безпосередньо. У даному випадку чим більшими є ризики, тим менша рівновага об'єкта контролю, і тим більше зусилля мають докладати суб'єкти контролю для того, щоб відновити рівновагу об'єкта контролю. Тобто перші і другі формально набувають однакового статусу взаємно протидійних «сил», пов'язаних прямим і зворотним зв'язком з об'єктом контролю. У цьому контексті можна говорити про взаємозалежність між напругою і структурою підтримки. Взагалі, говорячи про ризики, з погляду теорії систем ризик розглядається як одна із системних характеристик, властивість, що притаманна будь-яким видам цілеспрямованої діяль-

ності [11]. Ця системна характеристика проявляється як конфлікт між окремими цілями структури підтримки, як невизначеність стосовно реалізації цілей, зміст, напрям і умови досягнення котрих не чітко зрозумілі. Ризик зумовлюється необхідністю подолання невизначеності, конфлікту на основі певних стратегій. Отже, вводимо в модель компоненту «стратегія», яка є в тому числі і реакцією на виклики. Стратегія, що поєднує в собі ціль, завдання та засоби, може бути успішною і, вести до зменшення ризиків шляхом покращення суб'єктів контролю. А може бути і неуспішною – тоді підсилюються ризики. Такі процеси самоорганізації в динамічній системі ведуть щоразу до появи емерджентних властивостей, здатних забезпечити її структурну стійкість.

На основі такого базового цілепокладання на рис. 1 представлена модель системи забезпечення ментального здоров'я суспільства. Як видно із рисунка, об'єктом контролю є ментальне здоров'я суспільства, а ризики – усе, що може завдати йому шкоди на рівні системи. Під викликами розуміємо зовнішні дестабілізуючі фактори впливу, а під суб'єктами контролю – публічне управління. Стратегія управління в моделі представлена у вигляді лінійки «ціль-завдання-засоби». Публічне управління в моделі узагальнено можна представити у двох стадіях: перша – створення необхідних засобів згідно зі стратегією та надання їх відповідним суб'єктам, друга – використання засобів суб'єктами у своїй діяльності для вирішення поставлених завдань.

Щодо результату – ментальне здоров'я суспільства супроводжується не лише негативними факторами-ризиками, які можуть посилюватися внаслідок управлінських помилок, а й позитивними та нейтральними процесами, що також потребують цілеспрямованого управлінського впливу: позитивні – підтримка та посилення, нейтральні – трансформації у позитивні (у моделі це показано «-» та «+»).

Відповідно до представленого поняття «ментальне здоров'я» дана модель може застосовуватися для кожної зі складових окремо: психічної, соціально-психологічної та духовної. Далі коротко розглянемо специфіку кожної.

Психічне здоров'я. На психічне здоров'я можуть впливати такі негативні фактори як: травматичні події, обмежена соціальна підтримка, генетичні фактори, вплив факторів забруднення довкілля, вживання психоактивних речовин тощо. Сучасний цифровий світ, де доступ до інформації стає ширшим і безперервним, також може створювати психологічний тиск і викликати нега-

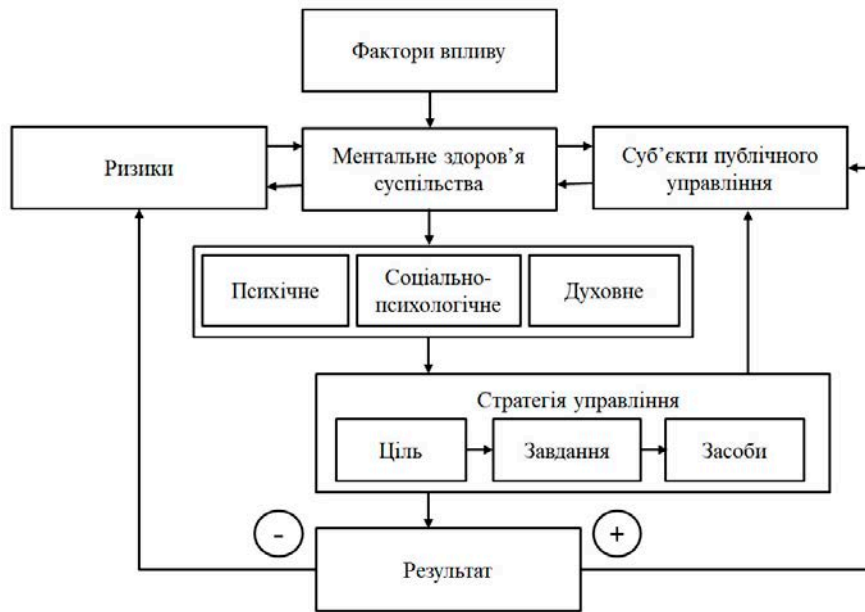

Рис. 1. Модель системи забезпечення ментального здоров'я суспільства

тивні наслідки для емоційного стану та психічного здоров'я. Стратегія управління психічним здоров'ям полягає у створенні підтримуючого середовища та сприятливих умов щодо психічного здоров'я, попередженні психічних розладів та зниженні ризику їх виникнення, збереженні, та відновленні психічного здоров'я, підтримці психічного благополуччя та добробуту людей. Завданнями стратегії управління психічним здоров'ям є: пропаганда; профілактика; лікування; відновлення та реабілітація. Суб'єкти публічного управління щодо забезпечення психічного здоров'я включають різні організації та інституції, які здійснюють діяльність у сфері охорони здоров'я та психічного благополуччя на рівні держави або регіону, громадські організації, об'єднання, благодійні фонди; освітні заклади.

Соціально-психологічне здоров'я. Ризики, які можуть негативно впливати на соціально-психологічне здоров'я людини включають: соціальне порівняння, соціальна ізоляція, втрата соціальних навичок, зміна соціального статусу, низька самооцінка, стигматизація тощо. Стратегія управління соціально-психологічним здоров'ям полягає у створенні сприятливого соціального та психологічного середовища, в якому люди можуть розвиватися, функціонувати позитивно та ефективно у суспільстві, знижувати ризики розвитку психічних проблем та підтримувати психологічне благополуччя. Завданнями стратегії управління соціально-психологічним здоров'ям є: підвищення обізнаності громадськості з питань здоров'я та

профілактики захворювань; поширення інформації про здоровий спосіб життя; стимулювання розвитку і підтримки позитивних соціальних зв'язків; сприяння розвитку навичок самопізнання, психологічної стійкості та позитивного ставлення до себе; покращення становища та здоров'я уразливих груп населення; зниження соціальних нерівностей у доступі до медичних послуг, освіти та інших соціальних благ; забезпечення доступу до якісних психологічних послуг; соціальна, емоційна, інформаційна підтримка з боку родини, друзів, колег, співробітників, а також інших членів соціального оточення тощо. Суб'єкти публічного управління щодо забезпечення соціально-психологічного здоров'я включають різні організації та інституції, які здійснюють діяльність у сфері охорони здоров'я та соціального захисту населення, громадські організації, об'єднання, благодійні фонди, освітні заклади.

Духовне здоров'я. Як було вже підкреслено раніше, духовне здоров'я суспільства пов'язане з поняттям «духовність», що визначає моральний вимір людської життєдіяльності, духовним суверенітетом – здатністю до позитивних перетворень фундаментального рівня на власних засадах та духовним простором – простором комунікації, який забезпечує духотворні дії, зокрема по створенню духовних орієнтирів. Виходячи з цього, негативними факторами впливу на духовне здоров'я є тенденції, пов'язані з деформацією ціннісних основ суспільства, які при певних обставинах можуть породжувати наступні ризики: руйну-

вання моральних основ, духовного суверенітету, культури суспільства, здатності до створення нових духовних орієнтирів. Основною стратегією публічного управління у системі попередження збитків духовному здоров'ю вважаємо духовний захист, де цілями є культурно-історичні, інформаційно-психологічні, ідеологічні, релігійні, наукові, освітні та інші компоненти. Головним завданням є превенція та протидія зовнішнім та внутрішнім загрозам. До зовнішніх загроз слід віднести: політику країн, що спрямована на домінування в культурній та духовній сферах; насадження чужої ідеології; інформаційно-психологічна війна, яка направлена на створення та використання засобів небезпечного впливу на духовну сферу; злочинну діяльність релігійних сект, організацій та окремих осіб у духовній сфері; небезпечну практику економічних і політичних структур у духовній сфері. Внутрішніми загрозами є: відставання в інформаційному розвитку, що обмежує можливості охорони власної культурної традиції та рівноправного культурного обміну; неефективна співпраця інститутів публічного управління у формуванні та реалізації єдиної державної ідеології; низький рівень інформаційної культури громадян, що ускладнює їх можливість протистояти деструктивним впливам; недостатньо розвинута законодавча база захисту; протидія поширенню

та укріпленню традиційних національних ідеалів та цінностей. Щодо підтримки та збереження духовного здоров'я основним завданням є формування духовної національної єдності, єдиної ідеї національного розвитку, ідеології, що консолідує український соціум; цілеспрямована державна політика щодо духовно-ціннісного розвитку суспільства. Суб'єкти публічного управління щодо забезпечення духовного здоров'я включають всі зацікавлені суб'єкти – структури громадянського суспільства, професійної спільноти, академічних і дослідницьких закладів, органів державної влади та місцевого самоуправління, бізнес-структури, різні організації та інституції, які здійснюють діяльність у сфері культури, освіти, релігії, охорони здоров'я та соціального захисту населення.

Висновки. Ментальне здоров'я представляє собою конструкт із психічної, соціально-психологічної, духовної складових. Системний підхід, з акцентом на таких якостях як емерджентність і самоорганізація, дозволяє розширити теоретико-практичну базу публічного управління у сфері забезпечення ментального здоров'я. Запропонована модель дає змогу на основі оцінки зовнішніх викликів і внутрішніх ризиків виокремити відповідні стратегії управління та визначити відповідні суб'єкти публічного управління для кожної складової ментального здоров'я.

REFERENCES:

1. Slovnyk UA. (2024) Mental'nyj. URL: <https://slovnyk.ua/index.php?sword=ментальний> [in Ukrainian].
2. Instytut istorii Ukrainy NANU. Entsyklopediia istorii Ukrainy. (2024) Mental'nist', mentalitet. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Men talnist [in Ukrainian].
3. Serdiuk, I.A. (2023) Orhanizatsijni zasady publicnogo upravlinnia informatsijnoiu bezpekoiu suspil'stva v umovakh zahroz mental'nomu zdorov'iu [Organizational principles of public management of society's information security in conditions of threats to mental health]. *Candidate's thesis*. Kyiv. URL: <https://maup.com.ua/assets/files/dis/serdyuk/serdyuk-disertaciya.pdf> [in Ukrainian].
4. Danyliuk, I.V., Hres'ko, V.V. (2024) Mentalitet iak providna etnopsykholohichna kharakterystyka [Mentality as a leading ethnopsychological characteristic]. URL: <http://kspodn.onu.edu.ua/index.php/kunena/sektsiya-2-fundamentalnita-prikladni-psikhologo-istorichni-doslidzhennya-v-zagalnij-sotsialnij-ta-etnichnij-psikhologiji/225-mentalitet-yak-providna-etnopsykholohichna-kharakteristika> [in Ukrainian].
5. Bowler, T.D. (1981) *General systems thinking: Its scope and applicability*. North Holland.
6. Achkasov, A.Ye., Lushkin, V.A., Okhrimenko, V.M., Voronkova, T.B. (2014) *Teoriia system i systemnyj analiz [Systems theory and system analysis]*. Kharkiv: KhNUMH [in Ukrainian].
7. Patnaik, P., Jostad J. (2024) *Dynamical Systems Theory. Introduction*. URL: <https://content.csbs.utah.edu/~butner/systems/DynamicalSystemsIntro.html>
8. Yates, F.E. (2024). *What Is Self-Organization?* Princeton University. URL: <https://assets.press.princeton.edu/chapters/s7104.pdf>
9. Panchenko, O.A. (2020) *Informatsijna bezpeka v epokhu turbulentnosti: derzhavno-upravlins'kyj aspekt [Information security in the era of turbulence: the state-management aspect]*. Kyiv: KVITS [in Ukrainian].
10. Stinchcombe, A. (1987) *Constructing Social Theories*. University of Chicago Press.
11. Vitlins'kyj, V.V. (2003) *Kontseptual'ni zasady ryzykolohii u finansovij diial'nosti [Conceptual principles of riskology in financial activity]*. *Finansy Ukrainy*. [in Ukrainian].